

Füzi László

Az idő keresése

II.

A nyolcvanas éveket eltakarja mindaz, ami ennek az évtizednek a végén történt.

A rendszerváltást a rendszerváltás előkészítése takarja el, mondaná, de ez a mondat így már nem lenne igaz. Az ehhez hasonló mondatok célképzetesnek mutatnák a történelmet, pedig a történelem soha nem volt az, a nyolcvanas években sem. Néha azt gondolja, hogy a világ csak van, hiába próbálnak belevinni célokat, elképzeléseket, terveket. S hiteket, azok is csak azért vannak, hogy időről időre átmelegítsék az ember életét, aztán, tudja, újra kihűl majd minden.

Ezt az évtizedet már tudatosan élte meg, vagy inkább azt mondja, a korábbiaknál tudatosabban szemlélte, ezért mondja azt, hogy semmi nem mutatott a rendszerváltás irányába.

Ezzel nem mondott mást, mintha azt mondta volna, hogy minden a rendszerváltás irányába mutatott.

Ekkor is, s korábban is.

Az a világ, amelyikben élt, nélkülözötte a természetes alapokat, ezért bármikor összedőlhetett volna.

Megdöntésére néhány helyen, különböző időpontokban, kísérletet tettek, ezek a kísérletek nem jártak sikerrel. Erőszakra épülő rendszer volt, addig maradt meg, ameddig erőszakkal össze tudták tartani.

Ma, negyedszázaddal az összedőlése után már nem tudja megmondani, milyen volt az a világ, amelyikben élete első harminchárom éve eltelt.

A történéseken való kellő felülemelkedéssel viszont azt mondja, hogy az a rendszer meg tudta magát védeni az ellenségeitől, számos esetben még a reformálótól is, de nem tudta megvédeni magát önmagától, a hazugságaitól, sajátos szerkezetétől, önmaga természetétől.

Mivel a politika az élet minden területét az ellenőrzése alá vonta, bármi, ami az élet bármelyik területén történt, politikai hangoltságot kapott.

Mivel az évtizedekkel korábban kialakított rendszer mindenféle gazdasági alapot nélkülözött, tulajdonképpen idő kérdése volt, hogy az akkori világ mikor dől össze.

Mindezt akkor természetesen nem tudták. Sem ő, sem mások, talán néhány közgazdász volt tisztában a fenti pár gondolattal. S talán néhány forradalmár természetű ellenálló küzdött annak a világnak a teljes összedöntéséért.

Mindig szerette az évtized-karakterológiát, a nyolcvanas évek meghatározó, mindent uraló sajátosságát azonban nem találja. Aminek a kimondásáért az évtized első harmadában küzdöttek, az az évtized utolsó harmadában már avíttá számított. Azt, hogy a változás mikor történt meg, hogy az emberek mikor mondták ki azt, amit korábban nem mertek kimondani, s hogy miért merték kimondani azt, amit gondoltak, nem tudja megmondani.

Feltehetően azért, mert tapasztalataik közös tapasztalattá értek, megértették az őket körülvevő világ abszurditását, s megéreztek azt is, hogy az, amit éreznek, az egyik pillanatról a másikra kimondhatóvá vált. Magát a pillanatot, azt, hogy ez mikor történt meg, nem lehet megmondani.

Mindaz, amit eldugott irodalmi folyóiratokban az évtized elején büntettek, az évtized végére közhelyes megállapítássá vált. A költő egyik ezerkilencszázötvenhatra emlékező versének megjelentetését nyolcvannégyben kirúgásokkal „honorálták”, a másikat, két év múlva, még a hivatalos cenzorok is megkésve vették észre, az olvasók pedig egyszerűen átlapozták rajta.

A folyamatot aligha lehet reprodukálni. A történelemmel foglalkozó tudományágak nem képesek az élet újratereztésére, így a maguk eszközeivel és módszereivel egy-egy szálal húznak ki az egészből, s azt próbálják elemezni-értékelni. S ahogy a valamikori világot nem lehet újratereztetni, ugyanúgy nem lehet a valamikor történeteket újra átélni. Ha újra átélhetné a korábban történeteket, akkor ezt a pár évet újra átélné. Figyelné az eredőket, a kritikus pontokat, mosolyogna túlzott reményein, s félretenné a kételyeit...

Talán csak azt az aggodást őrizné meg, amellyel az évtized közepén Sándor Iván, akkor ők ketten már szellemi kapcsolatba kerültek egymással, elemezte a nyolcvanas évek újrealitását: „Sok függ attól, hogy fejleszthető-e az intézményrendszer. Ez azt jelenti: egyáltalán akarja-e az ilyen fejlődést?; tudja-e önmagát fejleszteni? Vannak-e olyan a hatalmon kívüli politikai, csoport-, személyi erőbázisok, amelyek föl tudják venni, mint hajtószíjak az Idő kerekének forgási sebességét. (...) Aki e sorokat nyolcvanhatban rója, úgy gondolja tehát, hogy az évtized jellegéhez hozzátartozik: nincs más út a nemzeti-társadalmi lemaradások csökkentésére, a késésbehozás reményére, mint a társadalom életének politikai reformokkal való teljes átalakítása. Enélkül a válság megoldhatatlan, a zuhanás mélyre vezet; ennél nagyobb helyesbítésnek és gyorsításnak nincs reális esélye.” Sándor Iván ehhez a bekezdéshez hozzátette, zárójelben, hogy más lehetőségekkel és eshetőséggel is számolni kell, majd megjegyezte: „Hogy azután ama utókor, amely számára ezt a kitérőt zárójelbe tettük, a sokféle, általunk kidolgozott alternatívát is mérlegelve tudjon egyszer még itélni arról, hogy mivé lettek, erősödtek, fajultak ezek a koncepciók, radikális szembefordulások. Miközben ítél majd korunkról. Rólunk is.”¹

Az utókor akkor még ítélte volna rólunk.

Ma már nem ítélne.

Akkor is ítélte volna, ha a változások nem történtek volna meg.

A lapnál, amelyiknél dolgozott, sűrűn találkozott problematikusnak ítélte írással. Olyan írással, amelyik mást mondott, mint amit a hivatalos világ sugallt. Ma, amikor egy-két-három évtizeddel a történések után az akkori vállalásokat nagyjából már elfelejtették,

¹ Sándor Iván: *Leperegnek a nyolcvanas évek*, in: *Leperegnek a nyolcvanas évek – A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka*, Magvető, 1988, 154., 156–157.

lapjuk a névsorolvasásokból általában kimarad, máskor viszont a történelemkönyvek lapjain is feltűnik. „Az urbánus ellenzékétől eltérően a népiek nem adtak ki sem illegális kiadványokat, sem illegális szervezeteket nem hoztak létre. Ehelyett néhány legális folyóirat, mindenekelőtt a szegedi Tiszatáj, a kecskeméti Forrás és az 1975 és 1980 között Veress Miklós, majd 1981-től 1983-ig Kulin Ferenc főszerkesztésében megjelenő budapesti Mozgó Világ hasábjain igyekeztek a közölhetőség határait tágítani” – írja Romsics Ignác a Magyarország története a XX. században című összefoglaló könyvében.²

A legfiatalabb volt a szerkesztőségben, a döntés nem az övé volt, pár fontos, politikailag fontos, akkor ezt értették ezen a kifejezésen, részt vett, örült a történéseknek, máskor tartott a történések következményeitől, s nemcsak a nagyobb, hanem a szűkebb szerkesztőségi világot is figyelte. Mit mond a hatalom, s azt, amit mond, ki és hogyan mondja, mit vállal fel a szerkesztőség, mit nem, milyen javítást javasol a szerzőknek, ezeket figyelte.

Nem tudta nem figyelni azt, ami körülötte történt, érdekelte ennek a világnak működése. A fontosnak ítélt leveleket félretette, egynéhány levonatot is megőrzött, történeteket, megbeszéléseket rögzített a fejében, anekdotákat vagy anekdotákká stilizált történeteket – s miközben ezt tette, tudta, hogy akkor, amikor ezek a történetek elmondhatókká válnak, a dokumentumokat, leveleket szabadon lehet majd közölni, ez az egész senkit nem érdekel majd. Ahogy a náluknál nagyobb ellenállók történetei, mondatai és mondandói sem érdekelnek majd senkit.

Ebben a meggyőződésében nem kellett csalódnia.

Lesznek, akik átmentik majd magukat az új világba, noha ennek az új világnak a törvényeit már nem ismerik, lesznek, akik megmaradnak a szakmájuknál, noha lassan a szakmájuk sem érdekel senkit, s lettek, akik elváltak az elmúlt években. De ez mind nem jelenti azt, hogy az akkor sok irányból induló és több irányba mutató törekvések fölöslegessé lettek volna.

1.

Két életszakasz, két különböző világ, az egyik gyakorlati, a másik elméleti.

A gyakorlatiban már nem tudott részt venni, az elméletiben még nem tudott elmerülni.

Nemzedékét egyre inkább köztes nemzedéknek látja, abból, amit ez a nemzedék megtehetett, alig-alig mutatkozott meg valami a rendszerváltás előtt. Addig a nemzedék tagjai keveset mutathattak meg magukból, noha ezerkilencszáznolcvankilencben már harminc-harmincöt évesek voltak. Az előttük járók a kései Kádár-rendszer homogénebb körülményei között, ezt most nem politikai összefüggésben mondja, tágabb teret és nagyobb ismertséget tudtak maguknak teremteni. A náluknál később jövők, a nyolcvankilenc után indulók már egészen más célokkal, tudással jelentkeztek. Ők lesznek majd azok, akik az általuk is újnak érzett világ törvényeit megszabják és az átmenet lezárására törekcsenek.

Két markáns, jól megfogható csoport közé szorult be a miénk, szokta mondani, úgy, hogy mindkét generációhoz kötődött, de önmaga terét nem teremthette meg.

² Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*, Osiris, 1999, 525–526.

Talán ezért érzi, hogy életük alapvető döntése, a kötöttségek levetése nem történt meg. Mit ért kötöttségeken? Azt, hogy életkori meghatározottságaik szerint jobban belenőttek már az életbe, hagyományba, munkába, hogy addigi világukból könnyen ki tudtak volna lépni.

A fenti megjegyzés nem arra vonatkozik, hogy nem kötődtek az előttük és az utánuk járó nemzedékhez. Kötődtek hozzájuk, kötődtek mindkettőhöz, de egyikben sem érezték magukat otthon. Kivételnek ebben az összefüggésben az előttük járók egy-egy nagy alakjával folytatott beszélgetéseik mutatják magukat. A fenti megjegyzés azt jelzi, hogy a feladatok keresése közben nemzedékként nem tudták megteremteni magukat, így nem a lehetőségeik, hanem a kötöttségeik felerősödését élték át.

Közben mégiscsak intézményesültek, az alapvető értékek és intézmények megőrzésének terhe egyre inkább az ő vállukra nehezedik.

2.

Akkor, amikor annak a régi világnak az átalakulásán gondolkodott, soha nem merült fel benne, hogy az átalakulás hogyan is megy majd végbe. Azok közé tartozott, akinek nem volt elképzelése az átalakulásról és az azt követő világról. Ma is azt gondolja, hogy nagyon kevesen voltak azok, akik bármilyen formában is biztosak voltak a változásokban. Láta a maga körüli világot, látta az iskolarendszer mély csődjét, látta a történelemhez való viszonyulás abszurd megnyilvánulásait, a tudatlanságot, tudott a határainkon túl élő magyarság kétségbeejtő helyzetéről, s érzékelte a társadalmi-politikai-gazdasági válság jelenségeit, a kiúttalanságot, mindezt a maga és családja helyzetében is megtapasztalta, de arra, hogy valamikor, főképpen pedig a közeljövőben, átfogó változás következzen be, nem gondolt. Nem is gondolhatott, hiszen a rendszer örök életűnek hirdette magát, s hosszú évtizedeken keresztül, ha kellett, erőszakkal is megvédte magát. Azokban az években erőszak révén végbemenő fordulatnak semmi jele nem mutatkozott, a rendszer összeomlásának a lehetősége pedig fel sem merült benne.

Olvastott, olvasott – szinte mindig olvasott, az olvasottak és a maga jelen ideje között párhuzamokat vont. A politikáról mint önálló jelenségről szinte nem is hallott, a politológia kifejezést nem ismerte, politikáról-társadalomról nem tudott rendszerszerűen gondolkodni. E téren neki is, mint mindenki másnak az akkori Magyarországon legfőbb gyakorlati elképzelései lehettek. A hatalmon lévőknek az volt a legfontosabb, hogy ilyen jellegű tudása lehetőleg minél kevesebb embernek legyen.

Kritikáiban, könyvekről írott jegyzeteiben az olvasottakat „meghosszabbítot-ta”, azokat a jelennel ütköztette, így egyfajta metanyelven mondta el azt, amit akkor a társadalomról, politikáról el akart mondani. Aktualizáló kritika volt ez, mondandója a rendszer által kialakított kereteken belül maradt. Reformokhoz könnyen kapcsolta volna magát, a mély társadalmi átalakulás lehetősége azonban fel sem merült benne.

Nem is merülhetett fel. Hiányzott hozzá a tudása, mindazt, amit élete során megtanult, mindig „közben”, a történések közepette tanulta meg. Szépirodalmat

olvasott, verseket, prózát, klasszikusokat, irodalomtörténetet, történelmi irodalmat, néprajzot, olvasás közben rakta össze azt, amit a világról alkotott képének lehetett volna nevezni, s egy-egy kritikában ennek a világképnek az elemeit mozgósítva tette hozzá az adott könyvről gondoltakhoz azt, amit a világról gondolt. Nem rendelkezett olyan előképpel, amelyet a társadalomra rá akart volna vetíteni.

Nem írt sokat. Szinte semmit nem írt, miközben küzdött azért, hogy írjon. Későbbi életében lesznek majd időszakok, amikor többet ír majd, s lesznek olyan időszakok is, amikor szinte semmit nem ír, a szerkesztőségben eltöltött első hét év után egy vékony, alig kétszáz oldalas tanulmánykötetet tudott összeállítani.

3.

Úgy gondolta, hogy emlékezéseinek ebben a tömbjében a nyolcvanas évek történéseit foglalja össze. Indító dátumként önkéntelenül kínálta magát ezerkilencszáznyolcvankettő, hiszen a hetvenes évek végének és a nyolcvanas évek elejének politikai, de inkább ideológiai-irodalmi küzdelmei akkorra majdhogynem lezárultak, ezt természetesen csak utólag látja így, akkor mindezekről a szakaszolásokról semmit nem tudott, s jobb is, hogy nem tudott semmit. Némileg most is meglepi, hogy élettörténetének és a külső világ egynéhány fontosabb történéseinek az időpontja egybeesett.

Nem biztos, hogy a történések ismeretében minden történetet újramegírjuk, gondolja újra.

A felidézendő történetek lezárásának ezerkilencszáznyolcvankilencet gondolta, a rendszerváltást emblematikusan jelképező évet. Aztán feltette magának a kérdést, miért a társadalmi fordulatot jelző évre-évekre teszi a hangsúlyt, amikor minden, ami akkor elkezdődött, már korábbi történések, mélymozgások folytatója volt. Nyolcvankilencben többek között az történt, hogy a Nyugaton már zajló átalakulások előtt, s itt elsőként a fogyasztói társadalomhoz köthető jelenségekre gondol, végre kinyílt az ajtó. Semmi sem úgy történt nálunk, ahogy ott történt, mégis a korábban ott elkezdődött folyamatok folytatódtak nálunk is.

Mindezek mellett megjegyzi, hogy azért indítja a mostani emlékezések tömbjét ezerkilencszáznyolcvankettővel, mert a maguk életének nagy változása akkor történt, akkor költöztek Egerből Kecskemétre, s ez a váltás egészében szabott új irányt életüknek.

*„Az európai népesség elsőpró többsége számára egészen a XX. század derekáig önel-
lentmondás volt a 'szabadon elkölthető jövedelem' kifejezés. Az átlagos nyugat-európai
háztartás még 1950-ben is készpénzkiadásainak több mint felét létszükségleti cikkekre:
élelemre, innivalóra és dohányra fordította. (...) A következő emberöltő alatt mindez
megváltozott. Az 1953 utáni két évtizedben Nyugat-Németországban és a Benelux álla-
mokban csaknem megháromszorozódtak a reálbérek. (...) Az embereknek maradt költeni
való pénzüket, és költötték is. (...) Akárcsak a háztartási hűtőszekrény, a mosógép is ezekben
az években jelent meg. Úgyszintén azt a célt szolgálta, hogy megkönnyítse az újonnan
tehetővé vált háziasszony munkáját, és beszerzési körének kiterjesztésére bátorítsa őt” –
írja nagy Európa-könyvében Tony Judt*.*

Az idézetek csupán néhány elemét jelzik az itthonról irigykedve figyelt fogyasztó társadalomnak, annak ugyancsak fontos jellemzője volt a megnövekedett szabad idő, a megszerezhető személyautók hatalmas kínálata, az utazási lehetőségek bővülése, illetve az óriási árukínálat minden területen. Mégsem véletlenül idézte a hűtőszekrényekkel kapcsolatos mondatot, emlékeztetni szeretett volna vele arra, hogy a hatvanas évek Magyarországon vita folyt a fridzsider-szocializmusról, azaz arról, hogy a szocializmus összeegyeztethető-e a hűtőszekrények világával.

Az első szabadon ünnepelhető, munkaszünetté vált március 15-én, már a rendszerváltás folyamatában, pedig felháborodott visszhang kísérte a maguknak Bécsből hűtőszekrényt behozók valóságos konvoját.

A jóléti társadalom a magyar társadalom számára minta, elérendő cél volt, ez a minta legalább annyira meghatározta a rendszerváltást, mint amennyire a demokratikus célkitűzések szerepet játszottak abban. Ezért meglepődve olvassa a történészek megjegyzéseit arról, hogy a fogyasztói társadalom már a hetvenes évektől számos sebtől vérzett, ő maga ennek a társadalmi modellnek a sérülékenységét csak a 2008-as válság kirobbanása után figyelte meg. Most Tomka Béla megjegyzését idézi: „Az 1970-es évek közepétől a nyugat-európai országokban növekvő bírálatok érték a jóléti államot, sőt annak válságáról indult széles körben diskurzus.” Tomka Béla ennek kapcsán megjegyzi: „Összességében a válság és a jóléti állam leépítésének gyakori emlegetése, s bizonyos jóléti juttatások megszüntetése vagy feltételeinek szigorítása ellenére a jóléti állam intézményesült és konszolidálódott Európa nyugati és déli régióiban az elmúlt évtizedek során.”**

* Tony Judt: *A háború után, Európa története 1945 óta*, fordította: Komáromy Rudolf, Budapest, 2007, I. 465., 467.

** Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*, Osiris Kiadó, 2009, 515., 517.

4.

Emlékei szerint a hetvenes évek végén egri iskolájában már volt fénymásoló. Pár fontosnak gondolt írást, ha senki nem volt a gépteremben, Bibó, Szűcs Jenő írásai jutnak az eszébe, lemásolt magának, vagy éppen másoknak. Azóta is meggyőződése, hogy a rendszerváltás nem történt volna meg a fénymásolók nélkül, számítógépekről, mobiltelefonokról akkor nálunk még szó sem esett.

Azt, hogy a modern információs eszközök miképpen alakítják majd át a társadalmat, akkor még nem sejtette.

Ma azt tudja erről, hogy miközben már a legalapvetőbb társadalmi viszonyulások is megváltoztak, az átalakulásnak még mindig csak a kezdetén vagyunk.

Ma már őt is az információs társadalom eszközei veszik körül, a gondot számára leginkább a használatuk jelenti, nem ismeri őket annyira, amennyire ismernie kellene őket.

A fenti ajtónyitás-kifejezéssel az információs világ térnyerésének szabadságára is gondolt, még akkor is, ha a nyolcvanas évek végén erről a világról még talán nem is tudott.

Tíz-tizenöt-husz évvel ezelőtt elképzelni sem tudta volna, hogy levelezését számítógép segítségével végzi, hogy írásait számítógépbe üti be, s a gépből egy másik gépbe küldi el, ahogyan a szerkesztőségbe is így érkeznek az

írások. Azt sem tudta elképzelni, hogy a nyomdákban nem lesznek szedők, mindenki maga üti be az írását, s úgy küldi el. Azt sem tudta volna elképzelni, hogy pénzügyeit számítógépének segítségével intézi, ahogyan minden mást is gépének vagy éppen mobiltelefonjának a segítségével intéz majd. Ha erre gondol, mindig eszébe jut Határ Győző megállapítása, talán a Kabdebó Lóránttal folytatott hosszú beszélgetésében mondta, hogy a számítógépek terén még csak a neolit korszaknál tartunk, s beláthatatlanok ennek az új eszközöknek a lehetőségei.

Az egész emberi történelmet meghatározó, s az ember történelmében csak pár változáshoz hasonlítható átalakulás közepette élünk az ezerkilencszázas évek utolsó negyedétől. Mindezeknek a változásoknak a mélyén csendesen húzódik meg mindaz, amit Magyarország, és szélesebb értelemben Kelet-Európa átalakulásának nevezünk, politikai és társadalmi értelemben is.

Ennek a folyamatnak a mélyén húzódnak meg az ő életük történései.

*Tudja, hogy minden új jelenség mélyen gyökerezik a mélyben, mégis meglepődött, amikor az információs társadalom jelenségeit elemző Manuel Castells összegző megállapítását olvasta: „Az a technológiai rendszer, amely a huszonegyedik század hajnalán mindnyájunkat körülvesz, az 1970-es években állt össze. (...) Mindezeknek van egy közös lényegi eleme: miközben elsősorban a már korábban is létezett tudásra épültek, s mintegy a kulstechnológiák fenntartásával fejlődtek ki, minőségi ugrást jelentettek, olyan értelemben, hogy a kereskedelmi és mindennapi alkalmazás révén lehetővé tették a technológia tömeges elterjedését, miközben az adott technológiai megoldások hozzáférhetőségének növekedését a minőség javulása mellett csökkenő költségek kísérték.**

Az ezer irányba mutató társadalmi változások kapcsán még mindig Manuel Castells gondolatát idézi. Castells formulája alapján a hálózati társadalom minőségi változást hoz az emberi lét gyakorlatában. Míg az emberi történelmet évezredekken keresztül „a természet dominanciája jellemezte a kultúra fölött”, majd, az ipari forradalmat követően, a kultúra dominanciája mutatkozott meg a természet fölött, addig a legújabb szakaszban, a hálózati társadalom időszakában beléptünk a társadalmi szerveződés tisztán kulturális mintáinak időszakába. „Épp ezért társadalmi szerveződésünk kulcsfontosságú összetevője az információ, és az üzenetek és képek áramlásai a hálózatok között társadalmi struktúránk alapvető összekötő fonalait alkotják.” A szerző szerint így maradunk magunkra a világunkban, s ez, tapasztaljuk már, újabb veszélyeket rejt magában az emberre nézve.**

* Manuel Castells: *A hálózati társadalom kialakulása, Az információ kora – Gazdaság, társadalom és kultúra*, 1. kötet, fordította Rohonyi András, Gondolat – Infónia, 2005, 97.

** Uo.: 607–608.

5.

Mindezzel azt mondja, hogy ezerkilencszáznyolcvankilenc nem végállomás volt, s nem kezdet, hanem Kelet-Európában a szükségszerű átalakulás jelképes pontja. Ezerkilencszáznyolcvankettő még kevésbé tekinthető bármilyen fordulat kezdetének, hacsak a politikai hatalom újbóli, de lassan az utolsó bekeményítése nem ekkortól indult.

Abban, hogy nyolcvankilencben megtörtént a politikai átalakulás, sokaknak része volt, s számos folyamat együttes hatása érvényesült az átalakulás során. Ezzel nem mond mást, mint azt, hogy akkor történt meg az, aminek egyszer meg kellett történnie, ellenkező esetben az itteni világ végképpen avíttá és nevetségesen elmaradottá vált volna.

Az avíttág és a nevetségessé váló, s akár embereket pusztító elmaradottság egyébként számos esetben uralta már a világot, emiatt akár maradhatott is volna minden a régiiben.

Számos történet-sor szerencsés összekapcsolódása kellett ahhoz, hogy a változások elinduljanak. Nincs az a történész, s nem is lesz, majdnem történetírót mondott, de ma már nincsenek történetírók, noha lehet, hogy éppen rájuk lenne szükség, szóval nem lesz történész, nem is lehet, aki az akkori történeteket, történet-sorokat képes lenne egymás mellé állítani, leírni, s a közöttük lévő kapcsolatokat megmutatni.

Sokszáлу történet-sorokat kellene végigkövetni, sok esetben rejtett, és rejtve is hagyott történeteket, újsághíreket, rádióműsorokat, s persze könyvek és folyóiratok sokaságában őrződött írásokat, előadásokat, munkahelyi és családi beszélgetéseket, csak így lehetne valamennyire is követni az eseményeket.

1988. március 15-ére írja majd meg Buda Ferenc a Március című versét. A versben, az indító természeti képhez kötődve írja: „S figyelj, a gleccserek / oloedék vize mint csurog, jég-tömbök repedeznek, / hasad a holt burok, / morajlik, árad / minden folyó. / Ez itt a kezdet.” A fenti mondatokat írva ez a pár verssor jutott az eszébe.

6.

Ő maga Ady Kompország metaforáját szokta segítségül hívni az akkor történetekre. Sodródás volt, sodródás a Nyugatról és Keletről kapott impulzusok hatására, s sokszor önálló mozgás, vagy éppen iránymutatás is. A sodródó tutaj és vezérhajó szerepe elválaszthatatlan volt egymástól, a folyamatok összetettségét éppen a két szerep egymás mellett élése, az egymásba való folytonos átnövése jelzi.

Melyik szerep volt előbb, s melyik utóbb?

Ez az, amit ma már nem lehet megmondani.

Együtt, egyszerre volt minden, benne az érzelmi felszabadulás is.

Ez volt a legszebb, az érzelmek térnyerése.

Rengeteg erő, cselekvési vágy szabadult fel az érzelmek révén, számára az volt a meglepő, hogy az új társadalom keretei milyen viharos gyorsasággal alakultak ki, aztán pedig a tettvágy hogyan szorult vissza az újra megmerevedő formák hatására.

Racionálisan nézve nem is történhetett másként, mondja, de ehhez hozzáteszi, hogy van, amikor az ember nem tudja racionálisan nézni a világot.

Ha nem olvasta volna Adyt, akkor is tudott volna a Kompország kifejezésről. Hallotta Latinovits Ady-lemezén, ma is hallja a mindenkori mának szóló hangsúlyokkal: „Kompország, Kompország, Kompország: legképessebb álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza. ... Mínekünk azt mondták, hogy itt

Európa van, kultúréletre készültünk, s megfeszített idegekkel rángattuk magunkat egyre előbbre. Közben zuhanások történtek, a Grünwald Bélák és a Péterfy Jenők menekültek, mihelyst tisztán láttak. Ki tudja, hányan és kik voltak ők, ki tudja, hányan jártak még rosszabbul, a többsége a szerencsétlen kiválasztottnak csak vergődött. A nagy Humbogot meg nem ismerte, a nagy valóságba bele nem borzadt.”

Ha nem olvassa, s nem is hallja Latinovits lemezéről ezeket a bekezdéseket, akkor is tudott volna róluk, a történeti elemzések, néhol már Bibóra és Szűcs Jenőre utalva sűrűn idézték őket. Ő maga úgy gondolta, hogy a Kelet és Nyugat között vergődő Magyarország apró lépésekben közelíthet majd Nyugathoz, úgy, ahogy azt Nyugat a kölcsönök és a különböző gazdasági segélyek révén kikényszeríti, arra nem gondolt, hogy belső összeomlás is kell a Nyugat felé való erőteljesebb sodródáshoz. Nyolcvankilenc táján, igaz, ezzel nem volt egyedül, viszont minden történelmi érzékét elvesztve gondolta azt, hogy az ország végérvényesen átsodródott Nyugathoz.

7.

Az átalakulás során az irodalmi és a politikai küzdelmek egynéhány mozzanatát látta, ezért akkor hajlamos volt azt hinni, hogy akkor éppen ezek a mozzanatok voltak a legfontosabbak.

Még ha több történésnek lett volna részese, több helyszínen lett volna ott, akkor is tudnia kellett volna, hogy mindig minden a mélyben történik, ott dőlnek el a legfontosabb jelenségek, a felszín mindig a következményeket mutatja meg.

Az irodalom valóban erősen részt vett az átalakulásban, de leginkább az átalakulás előkészítésében vett részt, a történetekben az írók már inkább politikusként vagy polgárként vettek részt. Nem lehetett ez másként, a történetek felgyorsult sorában a verseknek vagy szociográfiáknak, de akár a politikai vagy politológiai elemzéseknek sem jutott hely.

Valójában nem is juthatott, a tét éppen az volt, hogy a jelenségek a maguk helyére kerüljenek, leegyszerűsítve, s más jelenségekre gondolva is mondja, az volt a tét, hogy az irodalom irodalom, a politika pedig politika legyen. Ő maga ettől még megadta, mondjuk az irodalomnak a politikai kérdésekhez való hozzászólás jogát, rendjén valónak viszont azt gondolta, hogy a társadalmi kérdések megvitatásának színhelye az arra megválasztott testületek ülésterme legyen.

Tudnia kellett volna, hogy ennyire tisztán semmi sem tud működni.

Az elmúlt évtizedek tapasztalatával a fentiekhez hozzá kell tennie azt, hogy a döntések helyszíneiről beszélt, a társadalmi-politikai-közéleti kérdések megvitatásának színterei az eltelt időszakban eltűntek a magyar világból.

Az akkori történeteket figyelve nemegyszer érezte azt, hogy az átalakulás minden apró mozzanata óriási energiákat követelt mindenkitől, a mélyben is.

Visszanézve senki ne higgye azt, hogy a mélyben lévő mozgások és a felszínen megmutatózó jelenségek között mindig közvetlen összefüggést lehetett felfedezni.

Ma már mindig és mindenütt áttételek jelentkeznek, a közvetlen cselekvés, legalábbis közéleti téren, mintha kiiktatódott volna az életükből, gondolja.

Nyelcvankilenc talán éppen azért volt szép, mert mintha egy időre az áttételek is eltűntek volna.

*Irodalom és társadalom kapcsolatának rengeteg lehetséges formája van. Számára, ha a feltételek is adottak hozzá, a legszebbnek talán az a forma mutatja magát, amelyikben a szinte önmagában és önmagáért létező irodalom a lehető legmélyebben, s minden utalás nélkül őrzi kapcsolatát a társadalommal. „A műalkotás a belső terv, amely a mű minden elemét egy elképzelt középpont felé irányítja. A műalkotás belülről determinált, minden eleme egy közös góc irányításában áll” – írta Németh László. Később ehhez a következőket tette hozzá: „Egy valamire való műalkotás társadalmilag sohasem lehet közömbös. A művész nem húzódhat vissza úgy képei, rímei mögé, hogy műve társadalmilag csakugyan közömbössé váljék. Egy irodalmi alkotásban annyi szeretetet, közönyt és megvetést kristályosodik ki következetes optikai rendszerré, hogy aki egyszer ennek a kristálynak a közepébe helyezkedett, a művön kívüli világot is a mű fénytörésében látja: egy műalkotás nemcsak a mű problémáit, hanem virtuálisan az egész világ problémáit is megoldja: határozott álláspontot sugall olyan dolgokkal szemben is, amelyeken talán írója sem gondolkodott.”**

* Németh László: *Az irodalom önkormányzata*, in: *Készülődés, A Tanu előtt*, Budapest, 1941. I. 204–205.

8.

A hetvenes évek végén, amikor kikerültek az egyetemről, nagyon mélyen érezték, hogy a világnak az ő gondolkodásukra, munkájukra nincs szüksége.

Érezték, mert éreztették velük, hogy a világnak nincs szüksége rájuk.

Álláshelyeket nem láttak maguk körül.

De ha nem éreztették volna velük mindezt, akkor is szembekerültek volna ezzel a jelenséggel – saját tapasztalataik alapján. Egyetemen nem taníthattak, akkor, abban az évben, amikor erre lehetőségük nyílt volna, ezzel kapcsolatosan politikai szűrőt alkalmaztak. Volt, akinek szerződése volt egy iskolával, ő oda mehetett tanítani, mindenki másnak az elhelyezkedése, most megint az áttételek kifejezést használja, szóval kellő áttételekkel a sorsa az adott szituáción, a helykeresés sikerességén vagy sikertelenségén múlt.

Amikor végeztek az egyetemen, ő középiskolákban, a felesége a múzeumokban keresett magának állást, egyikük sem tudott könnyen elhelyezkedni.

Aztán apró rések nyíltak, ezeken a réseken keresztül jutottak munkához, megélhetéshez, lehetőségekhez.

Lassan, nagyon lassan ment mindez.

9.

Kecskemétre kerülésükkor azt mondta, hogy az ország bármelyik városában egy lakótelepi albérlet jutna nekik, más nem.

Így is volt, Kecskeméten is a város közepéről járt haza a belvárost övező lakótelepen lévő albérletükbe, ahogyan Egerben is tette ezt, odakerülésükkor.

Sem a társadalom, sem a politika nem beszélt arról, hogy a fiatalok társadalomba való „beilleszkedésével” valami gond lenne. Évtizedeknek kellett eltelniük, s valóban társadalmi fordulatra kellett jönnie annak kimondásához, hogy a fiatalok egy része nem talál munkát magának a hazájában.

A mai újabb nemzedékhez tartozók az előtűk lévőket, mint érvényesülésük akadályozóit, igyekeznek kiűtni a munkájukból.

A társadalmi harcnak ez a formája az ő indulásukkor még nem létezett.

Ma mintha változás lenne ezen a téren is. Akkor, éppen a társadalmi-politikai alaphelyzet következtében egyfajta erkölcsi-etikai alapállás alapján kerestek maguknak munkát, ma mintha maga a munka lenne fontos, s azt elnyerve alkalmazkodnak a fiatalok a munkahelyük elvárásaihoz. Korábban nem gondolt generációs küzdelmek zajlanak az országban, sokszor az ideológiákra való hivatkozások révén.

Nem mond ezzel ítéletet senki fölött, a világ változását érzékelteti azzal, amit mond.

10.

Sokat emlegeti a politikát, de kénytelen azt mondani, hogy akkor, most a nyolcvanas évek első felére utal vissza, még szinte senki nem akart politizálni.

Azok közül is, akik beléptek a pártba, valójában csak az ilyen vagy olyan szempontok alapján kiválasztottak jutottak politikai szerephez, de politikai véleményt, azaz a saját maguk által kialakított politikai véleményt még ők is ritkán fogalmaztak meg. Ha valaki belépett a pártba, akkor inkább a nyugalmát kereste, vagy a pályáját építette, vagy élte úgy az életét, mintha nem lenne párttag, csak éppen valami miatt annak kellett lennie.

A hetvenes-nyolcvanas években, amikor már látszott, hogy az a világ már nem vezet sehova, a korábban meglévő, vagy talán akkor is inkább csak hirdetett lelkesedésnek már nyoma sem volt. Igaz, a pártba újonnan belépők között mégiscsak kialakult egyfajta ideológia, belülről könnyebb bomlasztani, mint kívülről, mondták.

Azoknak a többsége, akik nem léptek be a pártba, nem azért nem lépett be, mert másképpen akart politizálni, legfőljebb azzal politizált, azaz jelezte a véleményét, hogy nem lépett be a pártba. Nem volt olyan tér, ahol politizálhatott volna.

Egyébként a többség azt sem tudta, hogy mi az a politika, hogyan működik, s arról sem tudtak semmit, hogy valójában hogyan működnek a pártok, hiszen csak egyetlen párt működését látták, azt kellett volna mintának tekinteniük. A többpártrendszer működését nem ismerték, még nyolcvankilencben sem tudtak erről semmit, az újabb világ indulásakor ezért jutottak fontos szerephez azok, akik ezt már átélték valamikor. Máskor nem nagyon volt rá lehetőségük, mint az ezerkilencszáznegyvenöt utáni koalíciós időkben. Ez a demokrácia a kezdetekkor éppen azért volt veszélyben, mert a társadalom nem tudott védekezni az önjelölt politikussokkal szemben.

Azzal, hogy csak egyetlen párt létezett, az az egy párt terhet is vett magára, a párton belül kellett kezelnie a frakciózás, az irányzatosság, később, a végkifejlet idején, a többpártiság kérdését. Mivel a párt állampárt volt, mindez rávetült az államra is, bármilyen működési zavar, ellentmondás szavá tétele azonnal az állam, s így a rendszer létét kérdőjelezte meg.

Fordítva is igaz ez, az állam bármilyen működési zavara azonnal a rendszer összeomlását jelezte előre.

Ez a gondolat is megfordítható, ami a politikában rosszul működött, arról azt hitték, hogy a szocialista berendezkedés miatt működik rosszul, pedig másutt is voltak rosszul működő részrendszerek, másutt is játszott a politika aljas eszközökkel.

11.

Azért emlegeti sűrűn a politikai kérdéseket, mert ő maga is beleszorult a politizáló szerepbe.

Vigyáz a kifejezés használatára, azt mondja, hogy politizált, s nem azt, hogy politikai szintéren politikai álláspontot fogalmazott meg.

Ha a határon túli magyar irodalomról beszélt, akkor politizált, ha Németh Lászlóról, akkor politizált, ha Illyésről, akkor is, de ha József Attiláról, akkor is, ha a szociográfiákról, akkor is, s ha Esterházyról vagy Nádas Péternek az Egy családregegy vége című munkájáról, akkor is.

Ha a tanítványai verset mondtak az iskolai ünnepeken, akkor a versek közé szükségszerűen áthallásos versek is bekerültek.

Barátai ugyanígy voltak ezzel. Bárhol, bármikor beszéltek, mindig politizáltak, mert akkor valójában minden összefüggött a politikával.

A rendszer ezzel megint önmaga ellen fordult, neki a politikától elforduló tömegekre lett volna szüksége, ám annyira leszűkítette a véleménymondás terét, hogy szinte mindenki politizált – akár önkéntelenül is.

A politikai ösztön egyébként hiányzott belőle. Pontosabban a jelenségek politikai jellegű értelmezésére irányuló ösztön ott volt benne, de a politikusi magatartást soha nem tudta kialakítani magában.

Ezen a területen egész eddigi életében a naivitás jellemezte.

12.

De ha nem akart politizálni, akkor mit akart? – kérdezi magától is.

Valójában rosszul feltettnek gondolja a kérdést, mert gondolkodása nem a tértől és az időtől függetlenül létezett.

Mégis mondja.

Valójában nem akart mást, mint megismerni a történelmet, akkor, amikor tiltották az egyes történelmi események, korszakok megismerését.

Az olvasmányairól akart beszélni-beszélgetni, a folyóiratokban megjelent írásokról, társadalmi problémákról, gondokról, a születések számáról, az erdélyi magyarok helyzetéről, a tanárok fizetéséről, a tanítás színvonalának csökkenéséről, az első generációs létről, a cigánykérdésről, a vidék és a főváros kapcsolatáról, a vidékiségről, a hagyomány és modernség viszonyáról, az új könyvekről, s így tovább.

Később ötvenhatról, Nagy Imréről, s persze Kádár Jánosról.

S aztán Sztálinról, majd Leninről, a bolsevizmusról.

Tudni akart Liska Tibor szocialista vállalkozói elképzeléseiről. A lehetséges gazdálkodási formák érdekelték, az, hogy miért működik a nyugati világ, s miért nem működik a keleti. Ideológiai magyarázatokkal már nem lehetett meggyőzni őket, aki kiment egy nyugati országba, az egyből érezte a különbséget.

A nyolcvanas évtized egyébként is az ideológiák alkonyát hozta magával.

A fasizmusról és a bolsevizmusról, az egymáshoz való kapcsolatukról akart tudni.

Ismerni akarta az akkori legjobb könyveket, s látni akarta a legjobb filmeket.

Nem akart mást, mint amit a többi fiatal értelmiségi is akart.

*„Liska Tibor (1925–1994) kutatásai olyan társadalmi-gazdasági modell kidolgozására irányultak, amely a kapitalizmusnál is piacibb módon működik, ahol még a tulajdon is verseny tárgya. Liska azért kísérletezett megszállottan új elveken működő társadalmi-gazdasági koncepcióval, mert a működő – nem csak a kelet-európai – gazdasági rendszerek kritikájából kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy ezek az – ő szóhasználatában – állammonopolista rendszerek szükségszerűen magukban hordozzák a rossz működés feltételeit, és ezért halaszthatatlan a szabályozórendszer újragondolása. Ez Liska életművének legfontosabb üzenete. Liska Tibor hatvanas-hetvenes években kialakított közgazdasági elképzelései a nyolcvanas évek elejére társadalmi-gazdasági modellé kristályosodtak. A modell alapvető emberi jognak tekinti a termelőeszközökkel való rendelkezést, amelyet nyílt versenyben lehet érvényesíteni. Az államnak csak annyi szerepet szán a gazdaságban, mint a játékosvezetőnek egy focimeccsen: szabadrúgást ítélni, ha valaki kézzel ér a labdához, kiállíthatja a szándékosan szabálytalankodókat, de labdába nem rúghat, és a szabályokat sem változtathatja meg. ... A hatvanas-hetvenes években Liska elsősorban a szocialista teremtésű gazdaságot szidta, de később a nyugati típusú gazdasági rendszerekre is hasonló átkokat szórt. Ezekre is úgy tekintett, mint szükségképpen rosszul működő rendszerekre. Az 1990-es rendszerváltásról az volt a véleménye, hogy »most átúszunk az egyik süllyedő hajóról a másikra«. Sosem nyugodott bele, hogy csak rossz megoldások közül lehet választani, és a folyamatos bírálat mellett megszállottan próbálkozott olyan elvek lefektetésével, amelyekre az általa kritizált jelenségektől mentes társadalmi-gazdasági rendszer épülhetne fel. Az eredmény a Liska-modell lett, amivel sosem volt igazán elégedett, de a lehetséges próbálkozások egyik irányának tekintette.”**

Emlékei szerint Liska Tibor *Ökonosztát* című könyvét olvasta, és a *Koncepció és kritika* című tanulmánygyűjteményt, ebben a kötetben Liska koncepciójával kapcsolatos tanulmányok is szerepeltek. A téma, a szükségszerű kiütkezés mellett Németh László vállalkozói szocializmus-modellje miatt is foglalkoztatta. Németh gondolkodásában valóban az volt a legizgalmasabb és a legtávlatosabb, amit a szocializmusról, egyáltalán a jövőről mondott. Ezért is tartottak tőle a Kádár-rendszerben is, pontosabban, csak meghatározott keretek között engedték a munkáit megjeleníteni. A történelem aztán, legalábbis mostanáig, félredobta Németh László és Liska Tibor gondolatait is. Arra is emlékszik, hogy Liska Tiborról valamikor Vekérdi László hosszasan beszélt neki, illettek is egymáshoz, mint örök lázadók.

* Liska Tibor: *A Liska-modell üzenete*, Mozgó Világ, 2000. 7.

13.

Úgy tűnik, a társadalomban akkor még élt valami a hatvanas évek légköréből, pedig az élet és a gondolkodás egyre gyakorlatiasabbá vált.

Magyarország második világháborús szerepe, Simonffy András könyve, a háborúból való kilépés körüli tapogatózások, az ötvenes évek nagy pereit, s újból mondja, ötvenhat, Kádár és Nagy Imre, aztán, az évtized második felében a 301-es parcella, ismételtel mondja, egymásba átfolyóan ezek a témák foglalkoztatták őket. Talán sohasem volt akkora érdeklődés az egyes ember és a történelem kapcsolata iránt, mint akkor. A hetvenes években indult könyvsorozatok címeit mondja, Nemzet és emlékezet, Tények és tanúk, a történészi munkák és az emlékezések azt mutatták, másképpen történt a történelem, mint ahogy azt még akkor is tanulták és tanították.

Ha valaki egyszer mégiscsak megírja majd a rendszerváltás történetét, akkor láthatóvá válik, hogy ezek a témák mikor és miképpen kerültek elő a folyóiratokban, könyvekben, a napilapokban.

Legkésőbb a napilapokban kerültek elő ezek a témák, azokra figyeltek a legjobban, végül mégis az vált közös tudássá, ami a napilapokban olvasható volt, és ami a rádióban elhangzott.

A leírtak mellett még normálisan akartak élni, ezt a kérdést a politikai elemzések általában elfelejtik megemlíteni. Családot szerettek volna maguknak, lakást, nyugodt körülmények között végzett, nekik való munkát.

S érteni is akarták azt a világot, amelyikben éltek.

Végso soron az időt akarták megérteni, azt az időt, amelyik az ő korukhoz elvezetett, s az ő életüket is irányította.

14.

A szocializmus mindent maga alá söprő központosítása szükségszerűen hívta életre a kritikai értelmiségi típusát.

Azok, akik ezt a típust képviselték, valójában a nem létező ellenzék szerepét töltötték be. A maguk civil álláspontját megfogalmazva, akkor még nem használták ezt a kifejezést, mintegy politizáltak is, a hatalom pedig a rendelkezésére álló eszközökkel, megfigyelések alatt tartással, fegyelmekkel, állásaikból való elbocsájtással valójában terrorizálta őket.

Élete nagy szerencséjének tartja, hogy olyan független gondolkodókkal került szellemi kapcsolatba, mint Ilia Mihály, később pedig Vekerdi László.

Ilia Mihállyal akkor is szoros kapcsolatban állt, minden irodalmi-történeti-politikai kérdést megbeszéltek, Vekerdi László, Laci bácsi, ahogy mindig is mondta, távolabb állt tőle, telefonon nem is beszéltek, egy-egy konferencián, irodalmi esten figyelhette azt, amit mondott, az írásait, leveleit olvasta. Laci bácsi szereplésein a gesztusait figyelhette meg, s azt, ahogy megteremtette magának azt a teret, amelyikben elmondhatóvá vált mindaz, amit el akart mondani.

Megingathatatlan erkölcsi tartással rendelkeztek mindketten, ha nem írtak volna egyetlen levelet sem, ha nem tartottak volna egyetlen előadást sem, magatartásuk, a másik ember iránti nyitottságuk önmagukban is hatott volna.

Vekerdi Lászlót legtöbbször a tudásáért, az általa megszerzett és állandóan készenlében tartott ismeretanyagáért tisztelték, ő megérezte benne a szellemi és emberi azonosulást mindazokkal, akiket becsült és szeretett.

Indulatai, érzelmei, a szeretetre és a gyűlöletre is gondol ennek kapcsán, az előadásai során törtek a felszínre (a gyűlölet nem jó kifejezés, de mást nem tud mondani helyette). Minden szereplésére alaposan felkészült, alaposan átgondolhatta, mit és hogyan fog mondani, talán azt is, hogy mi hogyan mondható el. Előadásaival hatni akart, ezért engedhette érvényesülni az érzelmeit, szabadsága, megteremtett szabadsága ekkor érvényesült a legteljesebben. Egyedül a gondolat súlya, tisztasága foglalkoztatta, minden más szempontot félretett. Az, amit mondott, mégiscsak ott, a szemük előtt, a fülük hallatára született meg, a felkészülés csak az alapját jelentette mindannak, amit elmondott.

15.

Attól fél, hogy a kritikai értelmiségi ember típusa eltűnik majd a társadalomból.

Valamikor, a szocializmus ős-szakasza után, de mindenképpen a véres szakasz után, a hatalommal annak a világnak a kultúrát, ismeretterjesztést és minden mást a maga szolgálatába állító törekvése fogadtathatta el ezt a társadalmi, de időnként politikai kérdésekbe is beleszóló típust. Nem felejtendő, hogy a hatvanas évektől az irodalom közéletisége is ezen az alapon nyugodott, s az sem, hogy az irodalmi, de nem csupán az irodalmi, hanem a társadalmi-szociológiai érdeklődésű folyóiratok, közülük a Valóságot említi itt meg, létezésük legitimációját a szakmaiságukon túl ezt a helyzetet tudomásul véve, szinte ezt kihasználva teremtettk meg.

Logikai alapon szükségszerűnek tűnt, s számos esetben indokolt volt a jelenséggel szembeni ún. ellentámadás, nyilvánvalóan az egyre erősebb szakmaiságot hangsúlyozva. Ha jól emlékszik, az írói mesterség kapcsán még az Illyés Gyula által használt, a vízügyi szakemberre utaló kifejezés is előkerült akkor, amikor az író és az irodalom szakmához visszahajló feladatairól volt szó.

Ő maga is elfogadja, mintegy alapvető feltételként, a szakmaiság korhoz kötött elvárásainak való megfelelést, ugyanakkor látja azt is, hogy a távolosabb összefüggések ismeretének hiánya miképpen teszi kiszolgáltatottá, egyben pedig manipulálhatóvá, mások által felhasználhatóvá a legjobb szándékú szakembereket is. Ennél már csak az a rosszabb, ha az ún. szakemberek próbálják meg manipulálni a társadalmat.

Kimondja, a nagy tudású, több szakterületen is otthonosan mozgó, és a társadalmi jelenségekre odafigyelő kritikai értelmiségiek eltűnése a társadalmi kohézió megvalósulását fenyegeti.

Mintha a vélemények kifejtéséhez szükséges terek, a valóságos és a mesterséges terek is eltűnőben lennének. A jelzett hiánnyal szemben nem elegendő a modern technika által megteremtett terekre utalni, mivel ő a társadalmi súllyal és érvénnyel bíró terek hiányára gondolt.

Ha kitekint ebből a könyvből, s körülnéz az általa megtapasztalható világban, akkor arra gondol, hogy a mai magyar társadalom hiányai alapvetően a szerves fejlődés és a

társadalmi kohézió hiányára vezethetők vissza. A világ alapvető, s mindenre kiterjedő változása a szervezést nem engedi érvényesülni, a történelmi tapasztalat szerint a megnyugvások időszaka, kérdés, hogy lesz-e majd ilyen, az egyes társadalmakat segíti majd a hagyományaikhoz, ha tetszik, a történelmi fejlődésvonalaihoz való visszatérésben. A társadalmi kohézió újbóli megteremtődését viszont elképzelni sem tudja, a társadalom alapelemeire esett szét foglalkozásban, érdeklődésben, anyagi lehetőségekben, s annyira hiányoznak az egymás iránti érdeklődés és szőértés feltételei, hogy semmiféle új kohézió megteremtődésének esélyét nem látja. A felszínen a digitális világ új jelenségei, kezdve a blogoktól, egészen a Facebookig, egyfajta kohéziós erőt képviselnek, ám, tapasztalatai erre utalnak, ez az erő csak egyes csoportok megteremtődését segíti, a csoportok közötti kapcsolatot nem.

16.

Kecskemétről akkor keveset tudott, annak ellenére, hogy vonattal öt éven keresztül minden Pestre (s azon túl) vezető útján érintette. Akkor a városokról, történetükről, fejlődési vonalaikról jóval kevesebbet tudtak, mint ma.

Akkor a mainál jóval kevesebbet beszéltek az egyes városok hagyományvilágáról, építészetéről, sajátos légköréről. Mintha mindent egységesíteni akartak volna, mintha azt akarták volna, hogy minden egyforma legyen.

Egynemű világ volt az akkori, a sajátosságra utaló vonásokról senki nem beszélt, mintha a múltat is egységesíteni akarták volna.

Ezerkilencszáznyolcvanegyben járt a városban először, a TIT-ben tartott előadást Németh Lászlóról.

Akkor még nem tudta, hogy egy év múlva ebbe a városba költöznek majd.

Utólag be tudja azonosítani, merre járt akkor. A főtéren mentek keresztül, hosszanti irányban, s elmentek a Cifrapalota mellett, megragadt az emlékezetében ez a sajátos épület.

Kecskemét kapcsán a Forrásról tudott, olvasta Zám Tibornak, a Magyarország felfedezése című sorozatban megjelent könyvét, s a Forrásban olvasott Tóth Menyhértről. Pár évvel később, ha a folyóirat hasznáról kellett beszélnie, ilyen is volt, mindig a hasznát, az értelmét kellett megnevezniük, ha a lap létéről volt szó, elmondta, hogy soproni diákként Tóth Menyhért művészetéről a Forrást olvasva szerzett tudomást.

A rádióban valamikor, még gyerekkorában, hallgatta a városok vetélkedőjét, annak egy-két kecskeméti résztvevőjét utólag be tudta azonosítani.

Nyolcvanegyedtől recenziói jelentek meg a Forrásban.

Semmi mást nem tudott a városról, azt sem tudta, hogy ennek a városnak a kulturális légköre önmagában is foglalkoztatja majd.

17.

A politikai gondolkodás még a hatvanas évek első felének konszolidációja után is őrizte monolitikus egységét, a társadalomban viszont új, a decentralizáció irányába mutató tendenciák jelentkeztek.

Ebben a légkörben, nem utolsósorban a hatvannyolcas tendenciáktól is támogatottan, a megerősödő, vagy éppen ekkor induló irodalmi folyóiratok lettek az uralkodó gondolkodásmód ellenlábasai, vagy legalábbis egy-egy megye törekvéseinek a kifejezői. Ez a mondat nagyon általánosítónak tűnik, s a szó szoros értelmében egy lap nem is fejezheti ki egy megye törekvéseit, de akkor a megyék, nyilván ismét csak a hatvanas évtized hatásának betudhatóan fontosnak tartották, hogy legyen folyóiratuk.

Az ún. vidéki folyóiratok, a régebb időktől megjelenő szegedi Tiszatáj, a pécsi Jelenkor, a debreceni Alföld, a miskolci Napjaink mellett, a Forrással szinte párhuzamosan, ekkor tűnt fel, csupán csak párat említve a gazdag kínálatból, a tatabányai Új Forrás, a szombathelyi Életünk, nem csupán az irodalmi gondolkodást, hanem a közgondolkodást is szélesítették

Elég belelapozni a hatvanas, majd a hetvenes évek folyóirataiba, egyből érezhetővé válik, hogy a határozott elképzelésekkel bíró szerkesztőknek micsoda küzdelmet kellett folytatniuk a maradandóság erőivel.

Aztán látni azt is, hogy jó néhány helyen mindebből mi lett pár esztendő alatt, a hetvenes évek első felére.

A mai magyar irodalmi folyóiratok világa akkor alakult ki, a témák, szerkezetek onnét indulnak. Változás érte ezt a világot, nem is egy, a politikai ütközések is formálták, a rendszerváltás körül és után új lapok is alakultak, közben a régi-ek közül néhány megszűnt, aztán jött a világháló időszaka, de ami megmaradt nyomtatott folyóiratnak, az az akkori szerkesztői gyakorlatot követi.

18.

Túlzás lenne azt mondani, hogy a magyar társadalom újbóli eszmélése ekkor kezdődött, merthogy végül mégiscsak irodalomról és a társadalomról való gondolkodásról volt szó, s nem a társadalom gyakorlatáról, a szellemi élet új tereinek megnyílása végső soron mégis a társadalom törekvéseiről beszélt.

Mindezt jól jelzi az akkori hatalom sok esetben indokoltnak tűnő féelme az irányzatos folyóiratok kialakulásától. A legjelentősebb irányzatos lapok, ő az Ilia Mihály által szerkesztett Tiszatájat, a Szederkényi Ervin által szerkesztett Jelenkort, az Alföldet, a Forrást és a Mozgó Világot kapcsolja ide, számos áttételen keresztül valóban hozzájárultak a politikai irányzatosság kialakulásához. Nem egy irányba mutattak, de éppen ez volt a lényegük, a többféle irányzat megjelenése.

A Forrás, a maga hatvanas évek végi indulásával, ezekhez a tendenciákhoz kapcsolódott, így nem tarthatjuk véletlennek azt sem, hogy történetének nagyobbik része ebben az összefüggésrendszerben zajlott le.

Nem követi most végig az irodalmi folyóiratok számának alakulását, ez most nem is tartozik ide, ám megjegyzi, hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján már legalább harminc irodalmi folyóirat létezett, emlékszik, amikor Egerben, feltehetően 1981-ben, Juhász Béla, az Alföld főszerkesztője arról „panaszzkodott”, hogy már nem tudja elolvasni azt, ami a folyóiratokban megjelenik, mert akkor naponta kellene egyet-egyet elolvasnia, ám ha így lenne, akkor nem maradna ideje az Alföld szerkesztésére.

A nyolcvanas évek második felétől nőtt a folyóiratok száma, bár az akkor politikailag legfontosabbnak tartott, mert régóta követelt Hitel csak 1988-ban, az irodalom világába új szint hozó Holmi, 2000 és a Magyar Napló 1989-ben indult, a Hitel és a Magyar Napló az indulás óta lényegi változásokon esett át. Mindezek mellett számos kezdemény volt, ezek többsége azóta eltűnt, s továbbra is a régi lapok maradtak a meghatározók, igaz, közülük jó néhány kapcsán azt kell mondania, hogy az elmúlt évtizedekben megváltoztak, átalakultak, miközben eddig nem említett új lapok is felnőttek, példaként a Bárkát, a Kalligramot és a Székelyföldet említi.

19.

A városban mindent lassan ismert meg, a várost is, az embereket, a szerkesztőséget, mindent.

Visszanézve az idő egymás mellé állítja a valamikori történéseket, összecsúsznak a történések és az időpontok, ebből a távlatból egy-két év semmit nem számít, akkor azonban végtelenül hosszúnak tűnt a beilleszkedés ebbe a városba.

A szerkesztőség tagjai ismertek szinte mindenkit, így háttér-információkkal is segítettek. Találkozott „ismerősökkel” is, így Hideg Antallal, akit még a József Attila Kör körüli harcokból ismert, Orosz Lászlóval, akinek egy előadását hallgatta Szegeden, az egyetemen, s akiről Grezsa Ferenc mondta, hogy az ország legjobb magyartanára.

Feltűnő volt, hogy a Forrásról mindenütt tudtak, arról is, hogy ő került a Forráshoz. A TIT-nél szoltak neki, hogy egyetemi felvételit előkészítő tanfolyam indul, megkérték, hogy tartsa. A pénzre szükségük volt, vállalta a tanfolyamot, s vállalt minden munkát, hogy valahogyan megéljenek.

Volt még egy megfigyelése. Azt érezte, szinte az érkezése pillanatában, hogy mintha a város az önmagát megteremtő folyamat csúcspontján már túljutott volna. Voltak építészek, művészettörténészek, fotósok, akik már elmentek a városból, akikre már csak hivatkoztak, hogy mit és hogyan csináltak. Jó három évtizeddel később ezt úgy fogalmazta meg a maga számára, hogy a hőskort, a kecskeméti kultúra újabb szakaszának a hatvanas évek végével kezdődő megalapozó szakaszát nem látta, amikor a városba került, már a megőrzés szándékát érezte.

Aztán rájött arra is, hogy a megőrzés önmagában kevés, óhatatlanul a bezárkózáshoz, a hagyomány elvékonyodásához vezet.

Az elmúlt évben barátai, Rigó Róbert, Kriskó János és Sági Norberta nagy terjedelmű interjúbokrot készítettek Kecskemét kulturális életének 1969 és 1989 közötti szakaszáról. Az egyik legfontosabb megállapításuk az volt, hogy az említett húsz évben húsz új kulturális intézmény jött létre. Amikor ők idekerültek, akkor már létezett a Forrás, valójában ezért jöttek ide, a Rajzfilmstúdió, a Tudomány és Technika Háza, a Művelődési Központ, a Kodály Intézet, a Kiskunsági Nemzeti Park, a Zománcműhely, a Kerámia Stúdió, a Bozsó Gyűjtemény, a Szókraténusz Játékház. Már akkor is gazdag kulturális háló keletkezett így, ennek a hálónak a valódi súlyát, értékét és jelentőségét csak lassan, lépésről lépésre tudatosította magában. Akkor, amikor valamennyi intézmény működéssel megismerkedett.*

Az általa „hőskornak”, még a hatvanas évekbe visszanyúló nevezett időszakról Buda Ferenc így beszélt az említett számban megjelent interjújában: „Az sem hagyható figyelmen kívül – mondta –, hogy élt itt már jó néhány olyan ember, akik tehetségüket, újra, s többre irányuló törekvésüket nem csupán a maguk boldogulására használták. Ők voltak azok, akik belülről fakadó igényből életben tartották a szellemi légáramlatok eleven mozgását, nem hagyván, hogy az álmosan leülepedjék. Mielőtt Kecskemétre kerültem, legtöbbjüknek a hírét sem hallottam.” Buda Ferenc a grafikus, a festő-bábművész Báron László, a népzene kutató Kálmán Lajos, a költő Sántha György, az újságíró s a Forrást alapító Varga Mihály, az irodalomtörténész-tanár Orosz László, a festőművész és gyűjteményalapító Bozsó János, matematikus és hegedűművész Kalmár Sándor nevét említette.** Kik mentek el akkorra, mire ő idekerült – kérdezi. Kerényi József építész, Sümegi György művészettörténész és felesége, Tóth Piroska pedagógus, mondja hirtelen, A. Szabó János újságíró, akiről sokat hallott, a munkásságukról is, és a velük kapcsolatos anekdotákat is hallotta.

* *Társal/dalom*, 23 beszélgetés Kecskemét kulturális életéről 1969–1989, Forrás, 2012. július–augusztus

** Buda Ferenc: *Hazuról – haza* (Az interjút Sági Norberta készítette), uo. 13.

20.

A Forrás létrejötte kapcsolódott az előbb jelzett tendenciákhoz, a lapot Kecskeméten élő irodalmárok, újságírók, tanárok, így Buda Ferenc, Varga Mihály, Kunszabó Ferenc, Hatvani Dániel, Zám Tibor, Goór Imre, Szekér Endre, Orosz László hozták létre, létrejöttében elvülhetetlen érdemei vannak az alapító-főszerkesztő Varga Mihálynak.

Indulásában fontos szerep jutott a hatvanas évek végén megmutatkozó, általában a hatvannyolcas esztendőhöz kötött, a korábbiakhoz képest megváltozott politikai-társadalmi légkörnek. A hetvenes évtized ezt a légkört teszi majd tönkre.

Korjelenség volt, hogy egy-egy megye, talán önmagát is mutatva, irodalmi folyóiratot hozott létre.

Az idő aztán megmutatta, hogy melyik lapnak volt létjogosultsága.

A lapindítás első nagy szakasza a hatvanas és a hetvenes évek fordulójára esett, a második már a rendszerváltás időszakára. Az első szakaszban nagyobb-részt regionális alapon szerveződtek a folyóiratok, a rendszerváltás környékén főképpen ismét Budapesten, s a szerveződés alapja – az irodalmi lapok esetében is – a politika volt.

A Forrásnál mindenki, így Zám Tibor, Hatvani Dániel, Buda Ferenc, Pintér Lajos és Dobozi Eszter is „jött valahonnét”, azaz nem Kecskeméten születtek, s így volt ez más intézmények munkatársaival kapcsolatban is. Kecskemét, lehet, hogy ez történelmi örökség, máig befogadó városnak bizonyul.

Azt, hogy a kultúraalapítás terén nyolcvankettőre valami elmúlt, feleségével valóban érzékelték. Az itt élőknek voltak olyan történeteik, kapcsolataik, amelyeknek ők még nem voltak a részesei. Majdnem az utolsóként jöttek, de mindenképpen az utolsó között, azokkal együtt, akik még a kecskeméti kulturális világnak a hatvanas-hetvenes évekbeli megalapozó szakaszát, legalább visszatekintve, látták.

21.

A többi lappal összehasonlítva a Forrás jellemzője a szociográfia volt.

A szociográfiai látásmód áthatotta a Forrás egészét, Zám Tibor, Hatvani Dániel, Kunszabó Ferenc szinte számról számra új írásokkal jelentkezett. Mellettük az évek során felvonult jóformán az egész magyar szociográfusi gárda, az országon belülről és a határokon túlról is. Így közölt a folyóiratban szociográfiát, korántsem a teljes névsort említve, Fábián Gyula, Lázár István, Mocsár Gábor, Czákó Gábor, Lengyel Zoltán, Leskó László, Fábián Gyula, Székelyhidi Ágoston, Sulyok Katalin, Bakonyi Péter, Kerékgyártó T. István, Gergely Mihály, Varga Dávid, Kamarás István, Tódor János, Kovács János, Bálint B. András, Tomka Miklós, Csapody Tamás, Fekete Gyula, Hegyi Imre és Kovalik Márta, Kertész Péter, Ármós Erzsébet, Márkus István, Varga Domokos, Géczy János, Adamik Mária, Balázs Géza, Veres Pál, Miskolczi Miklós, Heleszta Sándor, Szentí Tibor, Hegedűs András, Bánlaky Pál, Varga Csaba, Beke György, Csató Károly, Hegyes Zoltán, Kautzky Norbert, Őrszigethy Erzsébet, A. Gergely András, Jócsik Lajos, Enyedi György, Lovas Dániel, Csatári Bálint, Tüskés Tibor, Szikra János, Cseke Péter, Pethő László, Dobozi Eszter, Kutasi Ferenc, Koloh Elek, Horváth Dezső, és még természetesen számosan.

Kézikönyvből, az általa írt kézikönyvből másolta ki ezt a névsort, ami önmagában állva is elegendő a lap akkori szociográfiai jellegének bizonyítására.

22.

A szociográfiákban érintett témakörök áttekinthetetlenek, így találhatunk közöttük a mindennapi élet (és halál) kérdéseivel foglalkozó írásokat, a népesedéssel kapcsolatos szociográfiákat, emlékezetes, hogy a romló demográfiai helyzetről az irodalom tudósított elsőként, aztán a gyermekekkel és az ifjúsággal foglalkozó szociográfiákat, a szexualitással foglalkozó írásokat, e téren mindenképpen megemlítendő Vajda Máriának a balmazújvárosi népi szexualitást bemutató „történelmi-néprajzi” tanulmánya-szociográfiája, a néprajz egyébként is szoros szálakkal kapcsolódott a szociográfiai irodalomhoz, s ez természetesen a Forrásban is megmutatkozott.

A vidékiként számon tartott folyóiratok, talán megengedhető ez az általánosítás, ekkoriban nagyobb kohéziós erővel bírtak, több, úgymond, „rázós” anyagot közöltek, mint a központiként nyilvántartott lapok, s tudni kell azt is, hogy az irodalmi élet kulcsfontosságú szereplői, így Illyés Gyula, Németh László, Weöres Sándor, más vonatkozásban Mészöly Miklós is, kézírataikkal támogatták ezeket a vidékiként számon tartott lapokat, valamennyiüknél programként jelent meg ez a törekvés.

Annak idején, lassan harminc éve a szerkesztőségbe érkező, főképpen külföldi, tehát nem a magyar irodalmi hagyományokon felnőtt vendégeknek próbálta elmagyarázni, hogy tulajdonképpen mi is a szociográfia. Mindig írói társadalomrajzként említette, ami azt is jelentette, hogy a valódi szociográfiát írói munkaként értelmezte. A mából

visszatekintve ehhez azt teszi hozzá, hogy a valódi súlyos szociográfiát mindig indulat is fűtötte, ha tetszik, politikai indulat. Gombár Csaba könyvét olvasva tudatosította, a könyv Egy állampolgár gondolatai címmel jelent meg 1984-ben, hogy a magyar irodalom szociográfiai vonulata a huszadik századi politikai irodalom egyik fő áramát képezte. Azt is Gombár fejtette ki, ismétli, egy 1984-ben megjelent könyvben, hogy politikamentesen, ha tetszik, politikai indulatok nélkül a szociográfia nem létezhet: „Hiába a fejlett és egyre káprázatosabb kutatói technika, ha a mai társadalom szerkezetének faggatói jórészt úgy gondolják tudósnak magukat, hogy egy politikamentes, úgynevezett alapstruktúrát keresnek, miközben a század térségünkben is gigantikussá nőtt politikai intézményei és folyamatai struktúrákat rombolnak és kreálnak, s amiből adott helyzetben egyaránt következhet a teljes strukturátlanság, illetve számos szerkezet egyidejű zagyvaléka. Mindezt »politikamentesen«, azaz, hogy a kérdés kutatója a politikába ne ártaná magát, nos ez így teljességgel megközelíthetetlen és föltárhatatlan.”*

Az idézett írásban, az adott helyzethez nyilván ezer szállal kötődve, Gombár Csaba politikai jelenségként értelmezte a szociográfiát, ő maga akkor is és ma is irodalmi és politikai jelenségnek tartja, a legjobb esetekben az egyik sajátosság feloldódik a másikban. Nyilvánvaló, hogy az említett elvárásoknak, ha külön-külön is nézzük őket, nem mindegyik szociográfiai írás tudott megfelelni, a társadalomról való tudást azonban óriási mértékben növelte.

A világ átalakulását figyelve sokszor jutnak eszébe Gombár Csaba mondatai, annak kapcsán, hogy a politikus nem lehet meg az őt foglalkoztató kérdésekkel szembeni indulat nélkül. Az elmúlt húsz évben azt is megtapasztalta, hogy a politikus megfelelő háttérrel nem létezhet.

Mai szemmel olvasva az írását, meglepi a politológiaiak tűnő kifejezések használata, viszont Gombár Csaba gondolatmenetét végiggondolva megérti a szociográfia mai hiányának az okát is. A mai politikai megosztottságban a legtöbben adott politikai kiindulópontból közelítenének a jelenségekhez, pedig az indulatoknak a tényekből kell fakadniuk.

Nem tudja nem megtenni, hogy ne illessze ide Tamás Gáspár Miklósnak a fenti sorok leírása után pár hónappal megjelent írásának pár bekezdését: „A népi írók maradandó teljesítménye a halhatatlan szociográfiák sorozata az 1930-as években. Ezek a könyvek látszólag hibrid műfajúak – a szépirodalom, a szociológia, a »tényföltáró újságírás« és a politikai traktátus metszéspontján helyezkednek el –, de úgy látszik, ez a nagyszerű írónemzedék mégis valami eredetit és megismételhetlent hozott létre. Vannak azóta is lángeszű non-fiction alkotások a magyar irodalomban (Hajnóczy Péter: Az elkülönítő – vegye meg mindenki az új kiadást!), de éppen azon a ponton különböznek 'a falukutatók' műveitől, amelyről itt beszélni szeretnék. A népi írók szociográfiáinak összesen két tárgyük volt: a szegénység és a szolgaság. Szemben azonban mindenfajta XXI. századi (recte: 1989 utáni) kelet-európai 'tényirodalommal', amelyet olvashattam, megvolt bennük az a dimenzió, amely az utódok írásaiból hiányzik: a szegénységet és a szolgaságot nem létállapotnak, hanem problémának – azaz olyasminek, amit meg lehet, és meg kell változtatni – tekintették. Ha pedig valami, amit rossznak tartunk – s ilyesmi sokunk szerint a szegénység és a szolgaság – nem végzettszerű, nem örökkévaló, akkor viszonyunk hozzá erkölcsi, TEHÁT politikai. Minden emancipációs politika – vagyis az olyan politika, amely fölszabadítja, nagykorúvá teszi a politikai szubjektumokat (minden embert), megadja nekik a hiánytalan emberi méltóságot,

*és lehetővé teszi nekik az egyéni, személyes életen túli cselekvés lehetőségét, s ezzel parancsolatát – kulcskérdése az egyenlőség. Az emancipációs politika történelmi kezdetekor – a XVIII. században – a gondolat és a szenvedély a születési előjogok, a rendi korlátok ellen, azaz a kiváltságos nemesek és a joghiányos közrendűek közötti különbség megszüntetésére irányult, a jobbágyság és a rabszolgaság fölszámolására, az általános adókötelezettség bevezetésére, az egyház és a Korona törvények fölöttiségének megszüntetésére és í. t. A népi írók ezt folytatták, hiszen Kelet-Európában a formális emancipáció ellenére megmaradt a paraszti nép szolgálai alávetettsége, féljobbági állapota és általános megalázottsága – nem is szólva itt az általános választójog alságos kijátszásáról vagy újfajta kollektív diszkriminációkról (numerus clausus, a munkásszervezetek üldözése, a tisztikar kivételes státusa, csendőrzés vidéken).”***

* Idézi: Füzi László: *Egy tudós állampolgár gondolatai*, Gombár Csaba könyvéről, Forrás, 1985. 4. 84.

** Tamás Gáspár Miklós: *Ki lehet ma népi író?*, www.litera.hu Az írás 2013. augusztus 26-án jelent meg.

23.

A szociográfia műfajának felújításával és művelésével az induló Forrás szerkesztői – pár más laphoz hasonlóan – a harmincas évek népi írói mozgalmához kapcsolódtak. A népi írók szociográfiája a harmincas évek nagy mozgalmának egyik legfontosabb összetevőjét jelentette, ez a széles alapozottságú mozgalom az egyik utolsó kísérlet volt arra, hogy a „népet”, akkor főképpen a parasztságot és a vidéki nincsteleneket értették ezalatt, a nemzet falai közé beemeljék. A szociográfia súlyát és erejét az írások megkérdőjelezhetetlen igazságossága teremtette meg.

Bár a népi írói mozgalom tagjai is részesei lettek a harmincas évek közepe reformhangelésének, írásaikat nem csak ez a reformhangelés hívta életre, cselekvésüket a történelmi igazságosság tudata irányította, ezt szolgálva vállalták alkalmasint a bíróság elé állítást is. A harmincas évek végét a hatvanas-hetvenes évektől tulajdonképpen nem is hosszú időszak választotta el, ráadásul számos vonatkozásban ismét csak megrekedt a fejlődés, ami a folytonosság tudatát még inkább felerősítette, nem beszélve arról, hogy az akkori szociográfusok még éltek, s így személyes példát is szolgáltatottak követőiknek, mégsem feledkezhetünk el arról, hogy a szociográfia megújulására a korábbiaktól erősen eltérő körülmények közepette került sor.

A hatvanas évek közepén-második felében ismét csak reformhangelés uralkodott az országban, ebből néhol még a hetvenes évek első felére is megőrződött valami, ám ez a reformmozgalom teljes egészében fölülről irányított volt, vagy ha nem, akkor eszközrendszerében a felsőségtől függött, ráadásul a nyilvánosság egységessége is megszűnt, ez a két mozzanat roppant kiszolgáltatottá tette az újabb szociográfusi nemzedék tagjait. Nem rendelkeztek a nyilvánosság hatalomtól független eszközeivel, s az előző nemzedék számára még adott hivatkozási alapot is elvesztették, a világok összeszorulása és relativizálódása jóformán önmagukra utalta azokat, akik a fennálló világ leírásával annak megváltoztatását is el akarták érni.

A rendszer egyébként is nehezen támadhatóvá tette magát azzal, hogy a haladás gondolatának képviselőjét lefoglalta a maga számára.

*A Hatvani Dánielnek adott interjújában beszélt erről Zám Tibor is: „A közöny ... a hanyatlásnak nemcsak az oka, hanem a szociográfia válságtünete is. Mutatja, hogy a gazdasági, közigazgatási, művelődési és egyéb, de főleg politikai intézményrendszerek fejlődésüknek a jelenlegi szakaszában nem hasznosítják a változó valóságból érkező jelzéseket annyira, amennyire lehetséges és szükséges volna. Márpedig az irodalmi szociográfia politikai értékének devalválódása a műfaj létjogosultságát teszi kérdésessé. Senkit ne tévesszen meg, hogy némely szociográfiákat nagy példányszámban és kétszer is kiadnak. ... Egyfajta sajátos szolgáltatást végzünk, amely se túlbecsülendő, se le nem becslendő; az elhibázott tettek kritizálása volna a kész tények elé állított ember szerepébe kényszerítve, igazi dolgunk a forrongásban lévő állapotok elemzése, vagyis a döntések tökéletesítésén való munkálkodás lenne – ez a cselekvő részvétel, ami elődeink példája, a nép és a nemzet boldogulásáért belénk oltott féltés és felelősség kötelezne bennünket.”**

A magába zárkózó politika egyre inkább elzárkózott a szociográfia leírásainak hasznosításától, a szociográfus viszont nem hivatkozhatott már önmaga előtt sem a „társadalmi megbízásra”, ezzel elvesztette azt a háttérrel, amely nélkül az ilyen jellegű munkát végezni nem lehet.

Az így keletkező feszültségek befolyásolták a Forrás történetét is.

* *Élet és alkotás, Hatvani Dániel beszélgetése Zám Tiborral, in: Zám Tibor: Tények és indulatok, Magvető, 1987, 44–49.*

24.

Említett emlékezésében Hatvani Dániel sorra vette a Forrás körének a politikával való ütközéseit.

Ezerkilencszázhetvenhatban megakadályozták, hogy Sántha György Naphívás című verseskötete, immáron a költő halála után az időközben útjára indított Forrás-könyvek sorozatában jelenhessen meg, arra hivatkozva tették ezt, hogy Sántha György nem volt híve a szocializmusnak, s hogy Jakabszálláson kisebb birtoka volt. Az előkészített kötet végül a Katona József Társaság kiadásában jelent meg. Ezerkilencszázhetvennyolcban a lap erotikus összeállítása váltott ki vitákat, később is így volt ez, úgy tűnik, a prudéria az akkori hatalmi berendezkedés sajátossága volt. Akkor is mosolygott azon, hogy valamivel rendszere összeomlása előtt Kádár János a soron következő üzemi látogatása során a Habselyem Kötöttárugyárat látogatta meg, s megtekintett egy nőifehérenemű-bemutatót.

Az előbb említetteknel voltak és lesznek nagyobb ütközetek is.

25.

Említette már, ezerkilencszázhetvenkilenc augusztusában jelent meg Hatvani Dániel interjúja Végh Antallal, ebben az interjúban Végh Antal nemzeti tragédiának és történelmünk egyetlen győztes forradalmának nevezte ötvenhatot. Ennek

az interjúban a közléséért a minisztérium írásbeli figyelmeztetésben részesítette Hatvani Dánielt.

Itt érdemes egy pillanatra megállni.

Végh Antal vélekedése akkor már nem számított egyedülállónak, többen gondolták úgy, hogy a szocializmus táborán belüli külön út, meglehetősen, hogy csak a legvidámabb barakk kifejezés megfelelője volt ez, ezerkilencszázötvenhattól veszi az eredetét. Írt már róla, az egri Fő utcán Lőkös Istvánnal beszélgetett Végh Antal állításáról, Lőkös István teljes mértékben igazat adott Végh Antalnak.

Miközben egy-egy mondat lavinákat indíthatott el, megjelent az időszak egyik legtávlatosabb összeállítása, az 1979 májusában Lakiteleken Haza és nemzeti önismeret címmel Lezsák Sándor által szervezett tanácskozás anyagának közlése. Ezen a tanácskozáson valóban az időszak legfontosabb kérdései kerültek napirendre.

*Lakiteleken mondta Illyés Gyula: „...mindezt fölénnyel, humorral nézzétek! Nem ok nélkül nevezték a sorskérdéssel foglalkozókat búsmagyaroknak. Volt okuk búsulni. Ne búsmagyarokként hajoljanak össze mégsem azok a négy-öt magyar összehajlók. Ne sóhajtozó miért is-ekre. Ady nem ezt akarta, nem hasztalan könnycsorgatást. A ti első leckétek az, hogy emelt fő és mosoly. Sőt, kellő humor. Rögtön fölénnyre, jókedvre hangoló, még ha ez a humor az akasztófahumor is. Mert az sem mindegy, hogy a kivégzőosztag elé milyen lelkülettel áll ki az ember. A nemzet műhelyébe léptek és – éltesse isten a tisztas ipart.”**

A tanácskozás légköre, a fölvetett témák, s nem utolsósorban a helyszín a rendszerváltás irányába mutattak előre, az Illyés által megkövetelt humor azonban, ezt mi már megélt tapasztalatként mondhatjuk, s a magasabb célokra való tekintés azonban kimaradt a rendszerváltás folyamatából.

* Illyés Gyula: *Lehet még nemzedék?*, Forrás, 1979. 9. 123.

26.

A Forrás számára később is ütközések következtek, ezerkilencszáznyolcvan februárjában, az ötvenéves Csoóri Sándort köszöntő összeállításban jelentették meg Csoóri Egy nomád értelmiségi című esszéjét.

Az esszé a politikai pluralizmus irányába mutatott. Az elkészült szám nem kerülhetett ki a nyomdából, az írást a számból pengével vágta ki, helyére új írás került, Hatvani Dániel pedig pártfegyelmet kapott. Csoóri Sándor írása ezt követően gépelt változatokban vagy „stencilezve” terjedt az országban. Említette már, hogy ő az Egerbe látogató Görömbei András segítségével olvashatta az írást, s akkor főképpen a hírek, hírmorzsák összegyűjtésével kapcsolatos bekezdése ragadt meg a gondolkodásában.

A Forrás számára a fentiek után jöttek a szociográfiák miatti számonkérések.

Akkor, amikor a laphoz került, éppen egy kisebb botrány után voltak. A Forrás 1982. szeptemberi számában Németh László folyóiratának, a Tanunak az évfordulójára emlékeztek, ötven évet jelent meg ennek a szerzője által egyedül írt folyóiratnak az első száma. A szerkesztők úgy gondolták, hogy a Forráshoz hasonmásban csatolják az ötven évvel korábban megjelent Tanu-számot.

Nem kaptak engedélyt rá. Mondták, hogy a megyei pártbizottságtól a pártközpontba küldték őket, s azt is mondták, hogy végül az egyik jeles irodalomtörténésznek kellett lektorálni a Tanu első számát. Ötven évvel a megjelenése után az irodalomtörténész nem tartotta aktuálisnak az említett szám megjelentetését.

Ötven évvel a megjelenése után engedély kellett volna az újbóli megjelentetéséhez.

Mondta, végül is nem találtatott megfelelőnek.

Majd ezerkilencszáznolcvankilencben a Bethlen Gábor Kiadó kezdi el megjelentetni a Tanu füzetait, hasonmásban, de az eredetinel kisebb formátumban. Három füzet kiadásáig jutottak, aztán elakadt ez a vállalkozás.

Így annak, aki a Tanu egészében olvasni akarja, a könyvtárakba kell mennie. A Tanu együtt több, más, mint az egyes írásai külön-külön, így Németh Lászlóból sem ért semmit az, aki a különböző kötetekbe szétszórva olvassa a Tanu egy-egy írását.

27.

A laphoz, mondta már, ezerkilencszáznolcvankettő augusztusában került.

Elsőként a saját írását tördelte be.

Amikor belépett a szerkesztőségbe, Goór Imre éppen a soron következő, a szeptemberi számot tördelte, ebbe a számba írta még Egerben a Tanu indulásával foglalkozó írást. Átvette az ollót és a ragasztót, akkor még nem volt számítógép, és kinyomtatott hosszú hasábról felragasztotta a tükörre a tanulmányát.

Később is tördelte a lapot, sokáig. Sajátos munka volt ez, ollóval és technokol ragasztóval, ezt a ragasztót használták a rákényszerülők szipózásra. Általában otthon tördelt, így mindig ablakot nyitott, ha dolgozni kezdett. Ezzel együtt érdekes munkát jelentett számára, a lap szerkezete ekkor dőlt el, az adott keretek közt formálni lehetett a lapot.

Volt, hogy a vékony hasábra és a többi írásnál kisebb betűvel szedett recenzióknál egy csík lehullott a földre, így egyszer egy recenzió hiányosan jelent meg.

Alapvetően másnak képzelte a szerkesztőségi életet, mint amelyet az elkövetkezendő időszakban megtapasztalt.

Azt gondolta, hogy minden tudatosan, előre megtervezetten, s legalábbis egy-fajta harci terv szerint készül.

Nem így volt, de nem is lehetett így.

Kért és kéretlenül érkező írásokkal találkozott, korábban elindított tematikus számok kavargtak, kívülről nézve aligha lehetett terv szerinti munkára gondolni a szerkesztőségben látottak alapján. Most, hogy végignézi az akkori lapszámokat, látja, hogy az irodalom akkori derékhadához tartozókon kívül az úgynevezett élő klasszikusok, Illyés Gyula és Weöres Sándor írásai is szerepeltek a számokban, s jól átgondolt tematikus számok jelentek meg Németh László Tanu című folyóiratáról, Arany Jánosról, Kodály Zoltánról, a nyolcvanéves Illyés Gyuláról, Nagy Lajosról, a magyar őstörténetéről és az ezerkilencszáznegyvenhármas szárszói konferenciáról.

Mindez egyetlen esztendő alatt.

Megítélése szerint az előbb említett Szárszó-szám a Forrás történetének egyik legszínvonalasabb és leggondosabban szerkesztett száma volt.

Azért mondja ezt, mert a közvetlenül a szárszói konferenciához kapcsolódó anyag mintegy továbbgondolást is nyert a szám többi írása által.

28.

Emlékszik, ahogy ennek a számnak az elképzelése felmerült.

Emlékszik, hogy egy sokak által alig ismert, de folyton emlegetett történelmi eseményről, az ezerkilencszáznegyvenhármas szárszói tanácskozásról akartak megemlékezni.

Valójában tudni és érteni akarták, hogy mi történt Szárszón.

Emlékszik, ahogy a Baján élő Bérci Lászlótól, a népi írók fotósától elkérték közlésre a Szárszón készített felvételeit.

Emlékszik, ahogy meglátogatta a Munkásmozgalmi Múzeumban dolgozó Győrffy Sándort, s elkérte közlésre a tizenkét egykori résztvevő emlékezését tartalmazó anyagot, az emlékezésekre a Hazafias Népfront által rendezett tanácskozáson került sor ezerkilencszáznyolcvan nyarán. Az emlékezők között volt Jócsik Lajos, László Gyula, Bérci László, Püski Sándor, Sebestyén László. Püski Sándor ezerkilencszáznyolcvanhatban, amikor az Egyesült Állomokból még csak látogatóba jöhetett haza, feleségével, Ilus néniével meglátogatta a szerkesztőséget.

Ebből a számból tudta meg, hogy az a Kálmán Lajos, aki Kecskeméten, a főiskolán tanított, ott volt Szárszón, esténként Balla Péterrel népdalokkal ismertették meg a résztvevőket.

Erről a városban nem beszélt senki.

29.

Emlékszik, ahogy Pintér Lajoshoz megérkezett Salamon Konrád átfogó tanulmánya a szárszói tanácskozásról.

Emlékszik, ahogy a számba bekerült többi írás, Erdélyi József és Sinka István még meg nem jelent versei érkeztek a szerkesztőségbe, emlékszik, ahogy Tasi Józsefnek a népi kollégiumokat megteremtő Kardos Lászlóval készített interjúja megérkezett a szerkesztőségbe, s így tovább.

Emlékszik, ahogy Hatvani Dániel igyekezett háttérrel teremteni ennek a számnak.

Emlékszik, amikor összerakták a számot, Dani csak annyit mondott, rendben, de a balhét közösen visszük el.

Emlékszik, ahogy ezt az anyagot, a tanácskozáson készült képeket, s az emlékező, egykori résztvevőket negyven év múltával mutató képeket közlésre előkészítette.

Emlékszik, amikor tördelte a számot, egy vasárnap este történt ez, egész hétvégén azon gondolkodott, hogy a képeket hogyan helyezze el, a szárszói beszédét mondó, azaz a történelemmel párbeszédet folytató, a történelemmel szemben beszélő Németh Lászlóról készített képet a tartalomjegyzék hátoldalára, az egész szám legvédettebb helyére helyezte.

Emlékszik, hogy pár óra alatt elfogyott minden példány.

S emlékszik a következményekre.

A szám körül nagy viták voltak, küzdelmek helyi emberekkel, hivatalokkal, minisztériummal, értekezletek, levélváltások következtek, egyik-másik levelet ő vitte ki Hatvani Dániel tanyájára, mert ő akkor nem járt be, durva újságcikkek jöttek egymás után.

Szárszón már erősen népfrontos ünneplés következett, oda Ágival és az apósával ment el. Pozsgay Imre mondott beszédet, a botrányról nyilvánosan egyetlen szó sem esett, csak Fekete Gyula súgta oda neki Pozsgay beszéde alatt, hogy Pesten már áll a bál.

Öt év múlva, mikor a szárszói tanácskozásnak, nem Szárszónak, hanem a szárszói tanácskozásnak, mert Szárszónak József Attila halála már teremtett kultuszt, szóval, öt év múlva, amikor a szárszói tanácskozásnak hirtelen kultusza lett, ez az összeállítás már meg sem említődött.

*A szárszói konferenciával foglalkozó szám sorsát végül is Salamon Konrád tanulmányának közlése döntötte el. A szerző ebben az írásban túl azon, hogy tényszerűen rögzítette a Szárszón történeteket, leszögezte: „A háború, a nyilas uralom és a személyi kultusz pusztításai után csak lassan alakulhatott ki az az új értelmiség, »amellyel helyzete elődeinek gondolatait folytattatja«. Ma már azonban nemcsak öelöttük nyilvánvaló, hogy Németh László a magyarságot fenyegető valóságos veszedelmekre figyelmeztetett. Ezt azonban akkor a »jövendő vezérkarába« kerülők közül sokan félreértették, sajnálatos bizonyosságot adva ezzel tájékozatlanságukról, politikai felkészületlenségükről. Igaz, Németh László nem a napi politikai cselekvéshez ajánlott recepteket, de olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyekre támaszkodni kellett volna ezek kimunkálásakor.”**

Miután Németh László Szárszón 1943-ban arra figyelmeztetett, milyen károkhoz vezethet az, ha a háború lezárulása után Magyarországon is a hatalomgyakorlásnak a Szovjetunióban gyakorolt módját alkalmazzák, Salamon Konrád írását nyíltan szovjetellenesnek állították be, nem is ok nélkül, mivel megkérdőjelezte a hatalomgyakorlásnak a háborút követő alig hároméves átmeneti szakasz után következő módját.

Az írás és az összeállítás megjelentetése a Forrás számára majdnem végzetes lett. A szám, bírálói szerint, sértette az ország külpolitikai érdekeit, ez a szovjetellenesség kifinomult jelzése volt, s számos sérelem keletkezett a hatalom hazai oldalán is.

Visszavonhatatlanul fontos tapasztalatokat jelentett számára az, ahogyan a megyei ideológiai vezetéssel szemben a szerkesztőségi értekezleten Buda Ferenc és Zám Tibor a számot, s a lap főszerkesztőjét védte.

Ez az összeállítás indította el a rendszerváltozás időszakában egyre inkább gyakoribbá váló helyzetértelmezéseket és tanácskozásokat is.

* Salamon Konrád: *Szárszó*, 1943, Forrás. 1983. 8. 11.

30.

Azokban az években mindig feszültség volt az irodalmi folyóiratok körül.

Ezerkilencszáznyolcvankettő őszén a megyei pártbizottság szóban menesztette Vörös Lászlót, a Tiszatáj főszerkesztőjét és Annus Józsefet, a Tiszatáj főszer-

kesztő-helyettesét, mert úgymond egyeztetés nélkül közölték Köteles Pálnak a Töprengés egy torzkép előtt című írását.

Az Erdélyből Magyarországra költözött (menekült) szerző Ion Lăncrănjan nyíltan magyarelles, uszító pamfletjét bírálta, az írás a Tiszatáj szeptemberi számában jelent meg, a „hivatalos” válasz Száraz György tollából egy hónappal később, a Valóságban látott napvilágot.*

A határainkon túli magyarok helyzetét semmilyen módon nem tudta kezelni a magyar politika, náluk is gyakran elhangzott, hogy a román elvtársak nem örülnek ennek vagy annak az összeállításnak. Geri elvtárs, megyei tanácselnök-helyettes mondta ezt, ő használta ezt a kifejezést. Akkor, amikor átjött a szerkesztőségbe, hogy ismerkedjen a megyében élő alkotókkal, korábban Kalocsán volt tanácselnök, annyit mondott csak, úgy látja, túl sok itt a művész.

Ezerkilencszáznyolcvanháromban, a Forrás Szárszó-történetének idején menesztették a Mozgó Világ teljes szerkesztőségét.

A Forrás ilyen körülmények között jelentette meg az ún. népfőiskola-számát. A szám a Népművelési Intézet segítségével készült, a beköszöntőt Vitányi Iván, az említett intézet vezetője írta. Az összeállítás hatalmas anyagot görgetett, sorra vette a népfőiskolák hazai történetét, tanulmányokat közölt a dán, svéd és finn népfőiskolákról, s felvázolta a lehetséges modern népfőiskolák modelljét is. Bár Hatvani Dániel főszerkesztőtől szokatlan módon elhatárolta magát három szerző, Csengey Dénes, Elek István és Varga Csaba írásától, az összeállítást ismét csak támadások érték.

Akkori tapasztalatai és mostani tünődései alapján úgy gondolja, Hatvani Dániel akkor tört meg, s akkortól érezte reménytelennek a hatalommal szemben folytatott harcot.

* A történetről lásd: Vincze Gábor: A Lăncrănjan-ügy. Tiszatáj, 2006. 3. 62–82.

*A fogadtatás legmeglepőbb dokumentuma Vitányi Ivántól származott. Vitányi, aki a szám bevezetőjét írta, s akinek intézete ott állt a szám mögött, a következőket írta az Élet és Irodalomban megjelent háromhasábos cikkében: „Jogosnak tartom, hogy több lap foglalkozott már bírálóan a kecskeméti Forrás népfőiskola-számával. Valóban több olyan cikk látott napvilágot benne, amelyek gondolatai vagy kiérleletlenek, vagy rossz irányban kiérleltek. A népfőiskola múltja egyoldalú fényt kapott, jövőjéhez pedig erőnek erejével felfújt illúziók fűződtek, mintha az egész eddigi közművelődést el kellene vetni, mintha az állami intézményrendszer és a »társadalmasítás« (egyébként tisztázatlanul használt) fogalma kizáró ellentétek volnának, mintha a népfőiskola megváltó csodaszer lenne. Mindez megérdemli a bírálatot, azokban az esetekben is, melyekben kétségtelen jó szándékból fakadt.”**

A visszavonulás oka és iránya ebből a rövid idézetből is érzékelhető.

Az ÉS-oldalt a bekötött Forrás-számok közül, a népfőiskola-szám mellől vette elő. Akkor így dokumentálta a történeteket, emlékeztetőnek szánta a dokumentumokat, hogy az utókort aligha érdeklik az egykor történetek. De addig, amíg tilos volt valami, addig, benne élve a történetekben, legalább ezt meg kellett tennie. Talán azt is érezte, hogy ezt az oldalt egyszer majd előveheti, s idézheti egy írásában.

Ez most megtörtént.

* Vitányi Iván: „Népfőiskola” a Káli-medencében: avagy Mit tehet a népművelés, Élet és Irodalom, 1985. február 22. 3.

31.

Akkor már a szerkesztőségben dolgozott, így szemtanúként és résztvevőként is megfogalmazhatja, hogy a szerkesztőség nem a szó politikai értelmében politizált.

Beszélt erről többször is, s korábban is azt mondta ezzel kapcsolatban, hogy közvetlenül politikai célokat nem tűztek ki. Azt is mondhatná, hogy a szocializmus megreformált világán túl nem gondolkodtak, mert nem is gondolkodhattak, nemcsak a rendszer összedőlését nem tudták elképzelni, hanem arról sem tudtak volna semmit sem mondani, hogy mi jöhet a szocializmus után.

Nem a politikai színtéren akarták magukat meghatározni, mondja, miközben nem tudja, hogy közös célkitűzésekről beszélhet-e, hiszen erről szinte nem is váltottak szót, erre, mármint a politikai színtéren történő önmeghatározásra, egyébként annak szűkössége miatt, nem is lett volna lehetőségük, hanem a maguk kultúráképe az érvényesítésére törekedtek, ez pedig szükségszerűen tartalmazott politikai elemeket.

Szükségszerűen, mondja ismételtelen, mert az irodalmi gondolkodásmód nálunk mindig tartalmazott politikai elemeket, nem beszélve arról, hogy a politikai mozgástér leszűkítése miatt szinte minden képes volt azonnal átpolitizálódni.

Ezerkilencszáznyolcvannégy nyarán meghalt Zám Tibor, az ennek az évnek a decemberében megjelent, a népfőiskolákkal, azok múltjával és lehetséges jövőjével foglalkozó összeállítást politikai fenntartások fogadták.

Innét már birkózás kezdődött a szerkesztőség körül is, ahogyan az folyt az egész országban. Feltehetően ennek a birkózásnak a kilátástalansága készítette a távozásra a laptól Hatvani Dánielt, ezerkilencszáznyolcvannyolc őszén.

Közbevetve megjegyzi, hogy abban a nyolcvannégyes esztendőben kezdtek el emlegetni Orwell 1984 című regényét, addig nem hallott róla. Úgy emlékszik, Szilágyi Ákos írt egy esszét a regény jelenné vált idejéről az Élet és Irodalomban.

Később, ezerkilencszáznyolcvankilenc körül sikerkönyv lesz Magyarországon is, a korábbi, újvidéki kiadás kevesekhez jutott el.

32.

Akkor minden a pártbizottságon és a tanácson dőlt el. A megyei pártbizottságon és a megyei tanácson. A megyei vezetők valóban a megye urai voltak, szinte mindenben dönthettek.

Ma is erős a centralizáltság, de akkor mégis minden másként működött, mint ma.

Kecskemét városának és a megye többi városának a legfontosabb ügyei is a megyei vezetésnél dőltek el, akkor a városok kevésbé képviseltek önálló erőt, mint ma, s kevésbé is bírtak önálló arculattal, mint ma.

A Forrás egyébként is megyei műhely volt, ezért a napi dolgaiba, ha úgy gondolták, hogy bele kell szólniuk, akkor a megye szólt bele.

Hol a pártbizottság, hol a tanács.

Általában a pártbizottság, de a legtöbbször a megyei tanácson keresztül.

A Forrás miatt a legtöbbször fentről, a pártközpontból vagy a minisztériumból szóltak a megyének. Idekerülve tanulta ezeket a kifejezéseket, korábban nem nagyon találkozott velük.

Néha helyi gondok is akadtak, a helyieket vagy a megyebelieket zavarta az egyik vagy a másik írás, de a legsúlyosabb történetek mindig fentről indultak.

33.

Mai ésszel nehéz megérteni, hogy milyen erős centralizáltsággal működött az akkori világ. Ma már nyilvánvaló előtte is, hogy az ő Forráshoz való kerülése is valahol fent dőlt el. Voltak helyi önjelöltek, a szerkesztőség pedig kiállt mellette, valahogy így zajlódhatott a történet. A szerkesztőségben ismerték már, amikor felmerült a neve az üressé vált állás kapcsán, meghívták egy beszélgetésre, pár recenziója már megjelent a lapban, nyilván ragaszkodtak a fiatalításhoz, másképpen ezt nem tudja elképzelni.

A fiatalítást említhették a pártbizottságon is, ez mindenre ráhúzható, és a személy megnevezése nélkül is működő kifejezés volt. A pártbizottságon feltehetően nem tudtak róla semmit, nem gondolja, hogy a megyei vagy más szintű pártbizottságokon káderlapokat készítettek volna, s azokat cserélgették egymás között. Erről nem tudott, s azóta sem hallott róla. Azt viszont megtapasztalta, azóta az ezzel kapcsolatos anyagokat is megkapta, hogy a III/III-as szervezetek követték megfigyeltjeik mozgását, s megfigyeléseik eredményét, anyagaikat megosztották egymással akkor is, ha megfigyeltjük várost vagy megyét váltott. Arról, hogy a pártbizottságok és a politikai rendőrség között milyen kapcsolat létezett, nem tud semmit.

Emlékszik, azon lepődött meg, hogy akkor, amikor a Katona József Társaság alelnöke lett, a megyei pártbizottság első titkára magához kérette, s legalább fél órát beszélgetett vele.

Nem tudja, hogy mikor volt ez, de közel voltak már a rendszerváltáshoz.

(Folytatjuk)